

Иван Харалампиев

СТАРИ И НОВИ ПРОМЕНИ В СИСТЕМАТА НА
БЪЛГАРСКИТЕ МЕСТОИМЕННИЯ

Сред многобройните формални промени в богатата система от български местоимения най-интересен и най-често коментиран е фактът, че те все още пазят следи от стари падежни форми. Казаното се отнася за част от местоименията, сред които първо място заемат личните.

По-бавното разрушаване на падежната система при местоименията се изразява в наличието, повече или по-малко, на форми за дателен падеж и в различаването лице — **нелице**, изразено с форми за именителен и винителен падеж. Проблемите на местоименията, свързани с отпадането на падежните им форми, не могат да се разглеждат изолирано — те са пряко свързани със същите проблеми при съществителните имена¹. Известно е, че в различни български диалекти са все още живи форми за дателен падеж при съществителните имена за лица². Макар и доста крайно, много показателно е едно отдавнашно твърдение на Ст. Младенов, че “в новобългарски дателният падеж на -у при имената от м. р. за одушевени предмети е съвсем обикновен; само писачите на вестници предпочитат винаги аналитичната форма с *на* + *casus generalis*”³. Изобщо сред остатъците от падежни форми в българските диалекти най-многобройни са формите на стария дателен падеж⁴. Подобен е и въпросът за остатъците от родително-винителни форми на имената, които са ограничени също сред съществителните за лица. Такива форми се откриват в повечето източни български говори⁵, а до 1945 г. са редовно употребявани и в българския книжовен език⁶.

По-нататък ще се спра специално на посочената връзка между съществителните имена и местоименията. Преди това е нужна кратка историческа справка, която ще даде възможност да се открият по-ясно специфичните проблеми при промените с падежните форми на местоименията.

Състоянието, отразено в старобългарските писмени паметници, показва, че личните местоимения са имали форми само за 1 и 2 л. ед. и мн. ч.: **азъ**, **тъ**, **мъ**, **вѣ**. Създаването на форми за 3 л. ед. и мн. ч. вероятно е започнало още в късния старобългарски период, тъй като най-ранни примери с новообразувани форми за 3 л. има вече в паметници от XII — XIII в.

Процесите, свързани със създаването на цяла система от форми за 3 л., а също и с промените във формите за останалите две лица, са сложни и недостатъчно добре проучени. Те обаче са много важни за разбиране както на сегашното състояние, така и на очакваните промени с личните местоимения.

Историците на езика сочат, че в среднобългарския период (XII — XIV в.) дългите форми за дат. и вин. пад. ед. ч. са се изравнили в посока към винителните. Този факт, макар че се отбелязва, не се коментира специално. Схематично развитието може да се представи така:

дат. пад. мѣнѣ	⇒ <i>мене</i>	тебѣ	⇒ <i>тебе</i>
вин. пад. мене		тебе	

Към това уеднаквяване няма отношение фактът, че **мене** и **тебе** са по произход стари форми за род. пад. ед. ч.⁷

Изравняването на дългите форми за дат. и вин. падеж очевидно е резултат от фонетични промени. Във 2 л. ед. ч. то е настъпило след преминаването на **ѣ** в *e*. Възможно е това изравняване да е повлияло на състоянието в 1 л. ед. ч., още повече че в един период **мѣнѣ** ([мѣне] или [м'не]) се е изговаряло доста близко до **мене** [мене]. Показателно в това отношение е състоянието в шуменския говор, където дългата форма за вин. пад. ед. ч. е [мѣн 'ѐ] или [мѣн 'e], по-рядко [мѣн 'e]⁸. В този случай винителната форма е била променена под влияние на дателната. Такова влияние, както ще бъде показано по-нататък, не е рядко за българските диалекти, в част от които дателната форма се употребява и като винителна. В такъв случай е неприемливо обяснението на Б. Цонев, според когото формите [мѣн 'ѐ] (у него *мѣн 'd*) и [мѣн 'e] са били получени от по-старо *мене* с "неясно изговаряне на безакцентното *e*" и по-късно отмятане на ударението⁹.

Описаната промяна е много стара, както личи от състоянието в евангелие Кохно — писмен паметник от XII — XIII в. В този паметник, източнобългарски по език¹⁰, е твърде честа употребата на дълга личноместоименна форма за вин. пад. ед. ч. **мѣне** вм. **мене**, напр.: **и възненавидѣшж мѣне и шѣа моего** л. 85; **аще оубо мѣне ищете недѣните си хъ ити** л. 89 об. и др.¹¹ Същия вид много често има и формата за род. пад. ед. ч. на личното местоимение за 1 л. в този паметник.

Старо изравняване не само на дългите, но и на кратките форми за дат. и вин. пад. ед. ч. се наблюдава и при възвратното местоимение, което се отнася към личните: **себѣ си, себе са** ⇔ *себе си*¹². Много старо е и изравняването на кратките личноместоименни форми за дат. и вин. пад. мн. ч. — **намъ нѣи, насъ нѣи, вамъ вѣи, васъ вѣи**. По-късно е настъпило разграничаване между тези форми както в източни, така и в западни български говори, като формите за вин. пад. мн. ч. са били променени по модел на съответните форми за ед. ч., срв. *мен(е) ме, теб(е) те* — *нас не, вас ве, мен(е) ма, теб(е) та* — *нас на, вас ва* и т. н.

След образуването на личноместоименни форми за 3 л. ед. и мн. ч., включително и на форми за косвените падежи, картината на дългите и кратките форми

за дат. и вин. пад. в съвременния български книжовен език, който отразява състоянието в част от източните ни говори, добива следния вид:

	Аз	Ти	Той, тя, то	Ние	Вие	Те
Дат. пад.	мен(е) ми	теб(е) ти	нему му ней ѝ	нам ни	вам ви	тям им
Вин. пад.	мен(е) ме	теб(е) те	него го нея я	нас ни	вас ви	тях ги

Споменатата склонност към изравняване на личностоименните форми за дат. и вин. пад. има различни прояви в различните български диалекти. В част от тях, главно в западните, изравняването е било в посока към формите за дат. пад., така че се срещат употреби като *нему* вм. *него*, *нам* вм. *нас*, *вам* вм. *вас* и *ним*, *тям* вм. *них*, *тях*¹³.

Преходът към аналитизъм, който е натоварил стария винителен падеж с функция на общ падеж, е определил посоката на изравняване между дългите дателни и винителни форми — постепенно винителните са започнали все по-активно да изместват дателните. Възможно е този процес да е започнал по-рано в източните български говори (ако приемем, че и в тях дателните форми в началото са проявявали склонност да изместят винителните), а все още да не е приключил напълно в западните.

Отпадането на падежните форми при местоименията, което като процес продължава, е занимавало нееднократно българските езиковеди предимно във връзка със състоянието на процеса и неговите прояви в съвременния ни книжовен език. Най-подробно въпросите са разгледани от П. Пашов¹⁴. Макар че нещата са изяснени до голяма степен, нужно е да се направят някои исторически коментари и добавки, за да може да се видят по-ясно перспективите в извършващите се промени съставките от косвени местоименни падежни форми. От друга страна, по-ясното очертаване на сегашното състояние и на очакваните промени ще помогне и за по-точно определяне на посоките, в които трябва да се направят промени в книжовната норма.

На първо място трябва да се има предвид, че преходът към аналитизъм в областта на имената и местоименията е неравномерен — различните лексико-граматически разреди и граматични категории се засягат по различно време и в различна степен от едни и същи процеси. По интересен начин поставя за разглеждане този въпрос Г. Герджиков: “И наистина, защо дателната форма при имената за лица от м. р. ед. ч. от типа **Ивану** изчезва преди т. нар. родително-винителна форма от типа **Ивана**? Защо до определен период формата на личното местоимение за дат. п. 3 л. м. р. **нему** е напълно жива, докато съответната форма за ж. р. **ней** е вече архаизъм? Дори на съвременния етап представителите на младото поколение владеят поне пасивно формата **нему**, докато редица от тях не

могат да посочат съответната форма за ж. р. **ней**, въпреки че не друг, а Хр. Ботев има стихотворение, озаглавено "Ней"? Защо по-нататък и при имената дат. п. м. р. е по-устойчив от дат. п. ж. р.? Така например формата **богу** в Ботевия стих **старци се молят богу горещо** не създава никакви особени трудности на младото поколение, докато формата **майце си** в заглавието на съответното Ботево стихотворение вече изисква коментар от страна на преподавателя. Защо при личните местоимения за дат. п. мн. ч. **тям** също изчезва по-рано от формата за дат. п. ед. ч. м. р. **нему**?...Защо процесът на отмирането на падежните форми на местоименията е много по-бавен в сравнение със съответния процес при имената? Защо при различните типове местоимения процесът също не е равномерен?"¹⁵

Тук няма да се обсъждат причините за описаното състояние. То обаче непременно трябва да се има предвид, когато се разглежда отпадането на остатъците от падежни форми при българските местоимения. От друга страна е важно да се припомни връзката, посочена по-горе, между по-значителните остатъци от падежни форми при имената и при местоименията. Тя се състои в това, че тези остатъци се появяват само когато се назовават лица.

В наше време сме свидетели на премахване на старото разграничаване *лице* — *нелице* и съответно на изчезването на формалните му изразители.

В обобщен вид отпадането на падежните форми при местоименията в българския език може да бъде представено по следния начин:

1. Най-рано са отпаднали косвените падежни форми за множествено число. В това отношение съществува голяма близост със състоянието при съществителните имена, които също най-рано загубват падежните си форми за множествено число. Важно е и това, че различаването *лице* — *нелице* поначало не е имало формални изразители в множествено число както при имената, така и при местоименията.

2. В единствено число по-рано са отпаднали формите за дат. и вин. пад. женски род. И тук има пълно съответствие с процесите при имената, където имената от мъжки род запазват съответните форми по-дълго време.

3. Вътре в системата на местоименията падежните форми са отпаднали и продължават да отпадат в следната последователност:

а) показателни, въпросителни, отрицателни, неопределителни, относителни и обобщителни за количество и признаци: **такъ** > *такъв*, **толкъ** > *толкав*, **какъ** > *какъв*, **коликъ** > *колкав* и др. Вероятно не по-късно от тези местоимения са се изгубили и падежните форми на притежателните местоимения (без кратките, които са равни на кратките дателни форми на личните местоимения);

б) показателни местоимения — *тогова*, *томува*, *оногова*, *ономува*. Употребата на такива форми в българските диалекти е много рядка. В книжовния език не се употребяват освен като архаизми;

в) въпросителни, отрицателни, неопределителни, относителни и обобщителни местоимения: *кой* — *кому*, *кого*, *никой* — *никому*, *никого* и др.;

г) лични местоимения.

По-късното отпадане на косвените падежни форми при местоименията от група Зв е мотивирано от обстоятелството, че тези местоимения имат специални форми за лица и за предмети: *кой* – *какво*, *никой* – *нищо*, *някой* – *нещо*.

Обобщителното местоимение *всеки/всякой* се среща с форми за дателен и винителен падеж само когато се отнася за лице.

Както беше посочено, с окончателното премахване на различаването *лице* – *нелице* се отстраняват и остатъците от падежни форми, които го обозначават. Този процес е твърде напреднал и окончателното му приключване едва ли е въпрос на далечно бъдеще. Има право П. Пашов, като пише следното: "В нашите граматика, дори от последно време, се говори за падежи не само при личните, но и при някои други местоимения, напр. въпросителните, показателните, относителните, неопределителните: *кой* – *кого* – *кому*, *той* – *тогова* – *томува*, *който* – *когото* – *комуто*, *някой* – *някого* – *някому* и т. н. Това са обаче, както беше изтъкнато, падежни остатъци в по-голямата си част. Няма нито един от тези редове форми, при които първата форма – "именителната" – да не показва подчертан стремеж да измести втората ("винителната"), която пък от своя страна отдавна е изтикала във от системата на езика третата форма ("дателната")" ¹⁶. Това са естествени процеси, които бележат последните прояви на аналитизма в именната система на българския език. Те трябва да се вземат под внимание от онези, на които е възложено да правят мотивирани промени в нормата на съвременния български книжовен език.

Отдавна е установено, че само дългите винителни форми на личното местоимение не показват никаква склонност към изчезване – *мене*, *тебе*, *него*, *нея*, *нас*, *вас*, *тях*. Това като че ли противоречи на казаното дотук. Специално внимание на този въпрос обръща П. Пашов в цитираната по-горе своя работа. Според него поради наличието на суплетивизъм във формите на личното местоимение те (суплетивните форми) се схващат като различни местоимения, а не като форми на едно и също местоимение, срв.: "*Него* се заменя с *на него*, защото *нему* и *него* се схващат като форми на една и съща дума, обаче *него* не може да се замени с *той* (или *на него* с *на той*), защото *него* и *той* не се мислят (не се схващат) като форми на една и съща дума" ¹⁷.

Не без основание П. Пашов търси в суплетивизма причината за запазване на старите дълги винителни форми за ед. ч. на личното местоимение, но според мене отива твърде далече, като нарича формите *аз*, *ти*, *той* и т. н. самостоятелни лични местоимения подлози, а *мене*, *тебе*, *него* и т. н. – самостоятелни лични местоимения допълнения ¹⁸. Като се прибави към това и разделянето на кратките дателни и винителни личноместоименни форми на две групи – несамостоятелни лични местоимения непреки допълнения и несамостоятелни лични местоимения преки допълнения – се оказва, че трябва да се говори за четири вида лични местоимения в българския език. Отдавам това доста усложнено обяснение на желанието на П. Пашов да докаже на всяка цена, че за падежи на местоименията в съвременния български език не може да се говори. Това е наистина така, но

исторически погледнато, обсъжданите форми са стари падежни форми, макар и да отсъствува някогашната падежна система.

Трябва да се има предвид, че суплетивизъм има само във формите за 1 и 3 л. ед. ч. на личното местоимение: *аз — мене, той, то — него, тя — нея*. Останалите форми (*ти — тебе, ние — нас, вие — вас, те — тях*) не се осъзнават като различни местоимения, т. е. няма основание да бъдат отделени самостоятелно като някакви други лични местоимения. Нещата не изглеждат толкова сложни, ако се видят на фона на останалите местоимения, чиито косвени падежни форми са достигнали в някаква степен до наши дни.

Преди всичко трябва да се има предвид, че формите *тогова/тогози, оногова/оногози, кого, някого, никого, когото* и т. н. не са винителни, а родително-винителни, които са специализирани само за назоваване на лица като обекти. С отстраняването на различаването *лице — нелице* тези форми се оказват излишни и на тяхно място естествено се настаняват старите винителни форми, които са еднакви с именителните. По две форми за винителен падеж редица местоимения имат още в старобългарски: **тъ** - **того**, **и** - **кго**, **къин** - **кокго** и др.

При личното местоимение нещата са по-различни. В старобългарски език е имало форми за 1 и 2 л. ед. и мн. ч. и тъй като са били специализирани за назоваване на лица, са имали само по една форма за вин. падеж — всъщност родително-винителна. Само родително-винителна форма се е употребявала и при новообразуваните лични местоимения за 3 л. ед. и мн. ч.¹⁹, въпреки че днес те се употребяват за назоваване и на нелица, срв.: *Купих ябълки, взех от тях два килограма*.

Само формалното съвпадение между именителните и винителните форми на местоименията (без личните) пречи местоименни форми като *кой, някой, който* и др., употребени като допълнения със или без предлог, да бъдат осъзнати като стари винителни. Такова е впрочем положението и при имената от мъжки и среден род²⁰. В такъв смисъл запазването на дългите форми за вин. пад. ед. и мн. ч. при личните местоимения не е нещо необичайно. Поради това, че се различават от именителните, тези форми стоят встрани от общата картина и създават известни теоретични проблеми. От казаното следва, че дори и да липсваха напълно случаи на суплетивизъм сред формите на личните местоимения, винителните форми несъмнено щяха да се запазят, както е сега.

Кратките дателни и винителни личноместоименни форми са напълно запазени и няма изгледи някога да се изгубят. Причините за това положение са ясни и тук не са нужни специални разяснения. Едновременното съществуване на дълги и кратки личноместоименни форми за един и същ падеж в средновековния български език показва, че те са били различавани по някакъв начин. Много рано, както сочи К. Мирчев, те са разграничили употребата си по следния начин: дългите форми са се специализирали за употреба след предлози, а кратките — като енклитики в пряка прилаголна позиция²¹. От друга страна, под влияние на балканската езикова среда кратките дателни личноместоименни форми (*ми, ти,*

му, ѝ, ни, ви, им, си) са започнали да се употребяват като кратки притежателни местоимения. Този процес е засвидетелствуван още в старобългарските писмени паметници²². Всичко това е попречило на посочените форми да отпаднат от системата на личноместоименните форми.

От изложените факти и съображения се вижда, че българските местоимения са в последен етап на отстраняване на остатъците от падежни форми. За някогашното състояние ще останат да напомнят личните местоимения, които поради своята специфика запазват част от падежните си форми.

БЕЛЕЖКИ

¹ Вж. Л. Андрейчин. Към въпроса за аналитичния характер на съвременния български език. — В: Помагало по българска морфология. Имена. С., 1978, с. 243 — 244.

² Ст. Стойков. Българска диалектология. С., 1968, с. 149.

³ Ст. Младенов. История на българския език. С., 1979 (превод на немското издание от 1929 г.), с. 251 — 252.

⁴ К. Мирчев. Историческа граматика на българския език. С., 1978 (III издание), с. 284 — 286.

⁵ Ст. Стойков. Цит. съч., с. 148.

⁶ Вж. Р. Русинев. История на българския правопис. С., 1985, с. 122.

⁷ Срв. Вл. Георгиев. Причините за възникването на родителен-винителен падеж в славянските езици. — Славистичен сборник. С., 1973, с. 10 — 11.

⁸ Вж. Л. Милетич. Източнобългарските говори. С., 1989 (превод на немското издание от 1903 г.), с. 81.

⁹ Б. Цонев. История на българския език, т. II. С., 1984 (фототипно издание на изданието от 1934 г.), с. 490 — 491.

¹⁰ Срв. Г. Богатырева. О некоторых палеографических и языковых особенностях болгарской рукописи 1/3 (евангелие Кохно). — В: Първи международен конгрес по българистика. Доклади. I. Исторически развой на българския език. С., 1983, с. 491.

¹¹ Примерите са от изданието на Н. В. Коссек. Евангелие Кохно. С., 1968.

¹² Кратката форма *се* (<с.а) днес не се употребява самостоятелно, а само като частица при възвратните глаголи.

¹³ В томовете на Диалектния атлас за Източна България липсват съответни карти, от които да се види какво е състоянието при дългите личноместоименни форми. От карта 164 и 167 на т. I на Български диалектен атлас (Югоизточна България). С., 1964, се вижда, че няма изместване на винителни от дателни форми за 3 л. ед. ч., м. и ср. р., и за 3 л. мн. ч.

¹⁴ П. Пашов. За “падежите” на местоименията в съвременния български език. — Известия на Института за български език, кн. VIII, 1962, с. 385 — 400. С някои промени статията е препечатана в Помагало по българска морфология. Имена. С., 1978, с. 340 — 355. Всички посочвания по-нататък са по публикацията в Помагалото.

¹⁵ Г. Герджиков. Неравномерният ход на разволя към аналитизъм в различните звена на

системата и неговите причини. — В: Втори международен конгрес по българистика. Доклади. 2. История на българския език. С., 1987, с. 32 —33.

¹⁶ П. Пашов. Цит. съч., с. 349.

¹⁷ Пак там, с. 349.

¹⁸ Пак там, с. 346.

¹⁹ К. Мирчев. Цит. съч., с. 184. Дългата родително-винителна форма *тях* (тѣхъ) се появява в писмените паметници от късния среднобългарски период, срв. **Ив. Харалампиев**. История на българския език. Велико Търново, 1992, с. 138.

²⁰ Все още на диалектно равнище при съществителните имена от ж. р. може да се види запазен винителен падеж като обща форма поради това, че тя се е различавала от именителната: *женѣ, горѣ, водѣ, душѣ* от стб. **женѣ, горѣ, водѣ, душѣ**.

²¹ К. Мирчев. Цит. съч., с. 182.

²² Пак там, с. 68, 189.